

بررسی و نقد ادبی نثر وقف نامه خواجه عتیقی

هادی محمدی^۱

جواد مهربان^۲

محمدشاه بدیع زاده^۳

چکیده

سنت حسنه وقف نامه نویسی در طول تاریخ با قلم کاتبان و دبیران مسلط به زبان و ادبیات پارسی جاودانه شده است. با بررسی و نقد ادبی نثر متون مقدمه‌ی وقف نامه‌ی خواجه عتیقی که از دل نسخه‌های خطی برون‌آوری شده است؛ ویژگی‌های ادبی نثر وقف نامه‌ها، نمادی از جلوه‌های پر شور فرهنگی - اجتماعی و لبریز از لطافت احساسات و عواطف مردمان ایرانی است که تلاش داشته‌اند با بهره‌گیری از زیبایی‌های فصاحت، بلاغت و دانش علم معانی بیان، آن همه لطائف تعبیر و ظرائف ترکیب و مضامین روح انگیز جاری در کلام و سخن را به خدمت گرفته تا فاخرترین دستبافت قریحه ادبی خویش را، بر قامت‌نیت واقفان بزرگ اندیش عصر خویش دوخته و نیک پویشاند. بدون شک با بررسی جنبه‌های ادبی و نقد نثر مقدمه وقف نامه‌ی خواجه عتیقی که از گذشتگان به ما رسیده است پرده از رُخ تلاش‌های خاموش ادبی کاتبان و دبیران این نوع آثار در طول تاریخ کنار خواهد رفت و آن را در ردیف آثار مهم ادبی قرار خواهد داد. امید است با ارزش‌گذاری بر پژوهش‌های ادبی در زمینه نقد نثر وقف نامه‌ها، اقدامات ارزشمند و سترگ ادبی کاتبان و دبیران متون منثور مقدمه‌های وقف نامه‌ها مورد اهتمام و ارج‌گذاری نهاد شود.

کلید واژه‌ها: نقد ادبی، نثر وقف نامه، خواجه عتیقی.

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
hdmohamadi58@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران، (نویسنده مسئول).
amirhadimardani@gmail.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
mohammad.badizadeh@mashdiau.ac.ir

مقدمه

مقوله وقف، به عنوان یکی از تفکرات دوران دیشمندانه و خیرخواهانه اقوام ایرانی برای رشد و تعالی فرهنگ خیرخواهی، احیاء و پاسداشت آیین‌های دینی - مذهبی بشر بوده است و نیت خیرخواهانه واقفین با ادبیات زیبا و رایج آن دوران به عنوان میراث جاودانه برای نسل‌های بعدی تا امروز بجا مانده است. مقدمه متن وقف نامه‌ی خواجه عتیقی به تأسی از نثر منظوم و منثور آن دوران و استفاده از واژگان متنوع و اقتباس از احادیث، روایت قرآنی تقریر یافته است استفاده از واژگان فارسی هم آهنگ و دلنشین و آراستن این متون با صناعات بدیع ادبی بیانگر اعتقاد کاتبان و دبیران وقف نامه‌ها؛ به رعایت جنبه‌های زیبای ادبی و بلاغی برای خلق اثر هنری در متون وقف نامه‌ها بوده است. وجود نسخه‌های خطی در بردارنده متون وقف نامه‌های آستان قدس رضوی نیز، به عنوان منابع پر ارزش ادبی منشور، تا امروز کمتر مورد توجه و مطالعه‌ی حوزه‌های تحقیقاتی و پژوهشی قرار گرفته است.

اگرچه مُششیان با پیروی از شیوه اطناب؛ آثاری را خلق کرده‌اند اما متون وقف نامه‌ها که سبک متفاوتی از ادبیات منشور بود همواره در انحصار کاتبان و دبیرانی بود که مهارت و زبر دستی آنان در نوشتن این آثار مورد تایید شخصیت‌های متنفذ آن دوران بوده است. بدیهی است؛ نوشتن این متون برای تفتُّن و هنر ورزی نبود بلکه ضرورتی بود که باید با افق دور اندیشی و رعایت ملاحظیات بسیار و اجرای دقیق نیت واقفین برای نسل‌های بعدی مورد اقدام قرار می‌گرفت.

پیدا است یکی از ضروریات پژوهشی در حوزه توسعه‌ی زبان و ادبیات فارسی، شناخت و معرفی آثار ادبی تاریخی با تکیه بر بررسی جنبه‌های ادبی و بلاغی نسخ‌های خطی متون منشوری است که در فراز و نشیب تحولات سیاسی و اجتماعی در درازنای تاریخ، برای ما به جا مانده و برای درک بهتر از جنبه‌های زیبایی و هنری آن ناگزیر باید نگاه تحلیلی و نقد ادبی با بهره‌گیری از دانش علم معانی بیان، سبک‌شناسی و دیگر ابزارهای موجود ادبی، به آن داشته تا پژوهشگران و علاقه‌مندان با رنج و مشقت‌های ادبی کاتبان و دبیران این آثار گرانمایه بیشتر آشنا شده و از زوایای پنهان اقدامات و کوشش‌های ادبی آگاهی افزایی شود.

در این پژوهش با بهره‌گیری از محتوی مقدمه‌ی وقف نامه با عنوان «وقف نامه خواجه عتیقی»

جنبه‌های ادبی و بلاغی یکی از مهم‌ترین آثار خطی بجا مانده مورد نقد ادبی قرار گرفته است. باید اشاره داشت؛ از آنجا که اکثر بررسی‌های ادبی، همواره بر متون ادبی نظم و نثر معطوف بوده است و رسالت پژوهش ادبی که نوعی به خدمت بستن تمام جنبه‌های ادبی و بلاغی برای شناخت دقیق‌تر آثار بزرگان ادبی؛ همواره بر متون ادبی شاعران بزرگ و یا وقایع نویسی همچون تاریخ نامه‌ها، سفرنامه‌ها و دیگر آثار ادبی منشور متمرکز بوده است از این‌رو؛ پژوهشگران حوزه متون منشور ادبی می‌توانند همسنگ بررسی‌های ادبی متون منشور تاریخی که مورد توجه داشته‌اند، متن مقدمه وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی را نیز؛ که سرشار از زیبایی‌های ادبی و بلاغی است و نیات پربه‌ای نیک اندیشان را همچون دُر گران بهاء در صدف زیبای معانی لفظی و معنوی ادبی خویش گنجانده است و با ادراک بیشتر و دقیق‌تر از نقش هنری و ادبی زبان ادبیات پارسی، این مقدمه‌های ادبی را برای علاقمندان بهتر بشناسند.

از فراز و نشیب‌های تاریخی و وقوع رخداد‌های مهم که برای وقف نامه‌ها حادث گردیده و اخبار منفعت‌طلبان و رفتارهای حاکمان بی‌توجه به مقوله‌ی وقف‌نامه‌ها که تاکنون به ما رسیده است می‌توان استنباط کرد که این متون منشور که در بردارنده تلاش و قلم فرسایی کاتبان و دبیران دوران مختلف بوده است از چه عقبه‌های سخت و تاریکی در گذر تاریخ عبور کرده است تا به پیشگاه نظر خوانندگانش رسیده است.

در این پژوهش تلاش شده است، با نقد ادبی این آثار ارزشمند، با نگاه ژرف به محتوی ادبی جاری در متون قدیمی و قلم‌فرسایی‌های آن فرهیختگان کاتب و دبیران خوش ذوق که کوشیدند تا این جلوه‌های زیبای ادبی در نهایت مهارت و قریحه‌ی هنری ادبی بدست ما برسد مورد توجه بیشتر قرار گیرد.

پیش از ورود به اصلی‌ترین بخش پژوهش که برون‌آوری صنایع ادبی لفظی و معنوی از مقدمه وقف نامه است با اهتمام به موضوع ویژگی‌های نثر وقف نامه، سبک‌شناسی ادبی، مختصات ادبی، جنبه‌های هنری و ادبی تناسب لفظ و معنا و ارکان مکاتیب وقف نامه مورد اشاره قرار گرفته است.

بیان مساله

بررسی و نقدهای ادبی زبان و ادبیات فارسی، همواره متمرکز بر شناخت و آشنایی با متون ادبی

انواع نظم و نثر بوده است. رسالت مهم کارکرد زبان و ادبیات فارسی، توانسته به شناخت انواع نثرها و نظم‌های ادبی بجا مانده از دوره‌های مختلف تاریخ بپردازد برای شناخت بیشتر جنبه‌های ادبی و کارکردهای موثر زبان و ادبیات پارسی در طول تاریخ، از واکاوی کتیبه‌ها قدیمی و تاریخی گرفته تا هزاران ابیات پراکنده بدون نام نشان و تا هر بیت و یادداشت ادبی که بوی ذوق و قریحه ابدی می‌دهد باید کوشید و دانش افزایی نمود. نثر مقدمه‌ی وقف نامه‌ی خواجه عتیقی سرشار از آرایه‌های لفظی و معنوی است و جنبه‌های ادبی و بلاغی این اثر و تلاش‌های کاتبان و دبیران این آثار تا امروز با بی‌توجهی و غفلت مواجه شده است یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ادبی که با زیبایی‌های نیک اندیشانه رفتاری انسان تعالی یافته است. مقوله وقف نامه نویسی و پیدایش ادبی مقدمه‌های متون وقف نامه‌های آستان قدس رضوی است. اما این میراث گرانسنگ ادبی همچون طفلی بی دایه و بی سرپرست در پیچ خم تاریخ ادبیات ایران زمین ناشناخته و گمنام به حال خویش رها شده است. متون زیبای منشور ادبی که علیرغم بهره‌مندی از علوم بلاغت و فصاحت، رعایت دستور دبیری، انشاء و سخنوری و ذوق و قریحه نویسنده‌گی بدون شک با اندک اهتمام ادبی می‌توانسته در ردیف انواع نثر ادبی بزرگان برشمرده شود به لحاظ غفلت‌های ادبی و پژوهشی تلاش‌های ادبی آنان در طول تاریخ کاملاً ناشناخته و تلاش‌های ادبی پدیدآوران آن در غبار بی‌توجهی و غفلت فرو مانده است. انجام پژوهش‌های گسترده در زمینه نقد ادبی و بلاغی نثر وقف نامه‌های آستان قدس رضوی می‌تواند فرصتی برای شناخت بیشتر محتوی ادبی بی نام و نشان نسخ خطی و ثبت ماندگار این گونه آثار منشور به عنوان دست آوردهای مهم کاربردی علم معانی بیان و سایر جنبه‌های ادبی در حیطه‌ی مباحث موضوعی زبان و ادبیات فارسی همسنگ دیگر آثار فاخر متون منظوم و منشور ادبیات فارسی با هدف آشنایی بیشتر و معرفی عمق غنا ادبی ریشه‌های زبان و ادبیات فارسی در گذر تاریخ باشد. با بررسی و نقد ادبی نثرهای رایج عصر قاجار، به لحاظ ظهور سبک‌های مختلف شعری و رهایی از تکلف‌های پیچیده سبک عراقی، موضوع پر اهمیتی همچون نثر نویسی متون وقف نامه‌های آستان قدس رضوی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است و در دوره‌های بعد؛ این آثار به لحاظ محدودیت‌های موجود فرهنگی و سیاسی همچنان با غفلت روبرو شده و کمتر کسی سراغ این نوع از نثرهای زیبای ادبی را گرفته است. پژوهش‌ها و تحقیقات ادبی در زمینه‌ی شناخت ارزشیابی هنری و ادبی این نوع از نثرها مانند مقدمه‌ی نثر وقف نامه‌ی خواجه عتیقی

زمینه‌ساز اهتمام و توجه جدی به رویکردهای ادبی و بلاغی وقف‌نامه‌ها و نقش مهم ادبیات نسبت به معرفی و آشنایی با محتوی ادبی نسخه‌های خطی، برای علاقه‌مندان خواهد بود.

شیوه این پژوهش مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و بهره‌مندی از اطلاعات تخصصی کارشناسان نسخ خطی است دامنه‌ی مطالعات متمرکز بر درون مایه ادبی یک وقف‌نامه قدیمی است. کسب اطلاعات تخصصی از مسوولان و کارشناسان حوزه موقوفات آستان قدس رضوی و مساعدت‌های بسزای آنان موجب شد تا علیرغم دسترسی دشوار به اصل نسخه‌های وقف‌نامه‌های بازخوانی شده و فقدان امکانات لازم تحقیقاتی و نبود یک مرکز پژوهشی ویژه برای متون وقف‌نامه‌ها و عدم دسترسی مستقیم و آسان به منابع دیجیتال وقف‌نامه‌ها که کار هر پژوهشگر و علاقه‌مند به کار در این زمینه را دشوار و غیرممکن می‌سازد تسهیل یابد.

پیشینه تحقیق

اگرچه پژوهش‌هایی با موضوعات بررسی توصیفی اسناد موقوفات، تصحیح نسخ وقفی، تحلیل موقوفات ضریح مطهر حضرت رضا علیه‌السلام نیز وجود داشته است اما تاکنون اقدامات علمی پژوهشی مبتنی بر موضوع نقد ادبی و بلاغی وقف‌نامه‌ها وجود ندارد و از این‌رو این پژوهش بیانگر ایده جدید و قابل توجه در حوزه نقد ادبی و بلاغی نسبت به متون مقدمه‌های وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی است.

همچنین با مطالعات صورت گرفته پیشینه اقدامات پژوهشی در زمینه وقف‌نامه به شرح ذیل

صورت گرفته است:

۱. بازخوانی وقف‌نامه‌ای از دوره ناصری - نویسنده: مرضیه مرتضوی
۲. وقف‌نامه ربیع رشیدی - نویسنده: محمدتقی دانش‌پژوه
۳. وقف‌نامه تاریخی - نویسنده: عبدالحسین نوایی
۴. وقف‌نامه‌های دوران سلجوقی - نویسنده: حجت فخری
۵. وقف‌نامه زاویه بکتاش در خوی - نویسنده: علیرضا مقدم
۶. نسخه‌شناسی وقف‌نامه جامع الخیرات - نویسنده: محمدحسین میرحسینی
۷. درآمدی بر دانش وقف - نویسنده: ابوالفضل علامی
۸. فرهنگ لغات و اصلاحات وقف - نویسنده: جلیل محمدی

تعریف وقف

قبل از بررسی رویکردهای ادبی و بلاغی متن وقف نامه‌های آستان قدس رضوی لازم است با تعاریف و کارکرد آن آشنا شد تا نسبت به آنچه که مورد اهمیت پژوهشی قرار گرفته و با زیبایی‌ها ادبی و بلاغی عجین یافته است درک و شناخت بیشتری بدست آورد از اینرو به اختصار به آن خواهیم پرداخت.

«وقف در لغت به معنی توقف کردن، ایستادگی و نگهداشتن، حبس کردن، است و عده‌ای آن را منحصر کردن چیزی را به کسی؛ معنا کردند و در اصطلاح حقوقی عبارت است از این که عین مال، حبس کامل، و منافع آن، تسبیل شود و اصطلاح فقهاء تحبیس اصل و تسبیل منفعت و گاهی به تحبیس اصل و اطلاق منفعت تعریف نموده‌اند.» (اباذری فومشی، ۶۴، ۱۳۸۸)

نثر وقف نامه

از آنجا که در متون فارسی نسخ خطی وقف نامه‌ها ویژگی‌های ممتازی موج می‌زند که مصححان نسخ می‌بایست آنها را با دقت مدنظر قرار داده تا در انطباق و بروزرسانی مفهومی موفق‌تر عمل نمایند از اینرو؛ اهمیت نقد ادبی متون وقف نامه‌ها؛ ضرورت شناخت و تبحر در لغت، علوم ادبی و آشنایی با سبک و تحولات ساختمانی زبان و آگاهی از تاثیر گویش و لهجه‌ها موجب می‌شود تا نگرش ویژه به این نوع از نثرها مورد توجه بیشتر قرار گرفته و دلایل در آمیختگی متون وقف نامه‌ها با ادبیات عربی بیشتر مورد واکاوی قرار گیرد «در ادبیات عرب نثر به سخنی پراکنده و پریشان اطلاق می‌گردد که به وزن و قافیه مقید نباشد که برخی آن را به محادثه خطا و کتابت تقسیم داشته‌اند و در زبان تازی نثر سخنی است که بر سلیقه‌ی شخص استوار باشد» (انزایی نژاد، ۱۳۹، ۴۵).

کریستین سن در کتاب معروف خود به نام ایران در زمان ساسانیان می‌نویسد «ایرانیان در زمان قدیم، عنایتی به تزیین ظواهر و عبارات داشته‌اند و به این جهت در مکاتب و رسائل دیوانی و غیردیوانی اسلوب فنی و سبک صناعی به کار می‌برند و نثر را به اقوال حکماء و مواعظ اخلاقی دینی و اشعار و معمیات لطیفی موشع ساختند و آن را به صورت قطعات ادبی در نهایت ظرافت و جمال درمی‌آوردند» (خطیبی، ۷۸، ۱۳۹۰) با اشاره به تعاریف بالا به نظر می‌رسد نثر وقف نامه خواجه عتیقی با سبک ویژه ادبی پایه‌گذاری شده و کاتبان با تأسی از این شیوه کار را دنبال نموده‌اند و تلاش داشته‌اند تا به لحاظ زیبایی و دل نشینی ادبی این نوع از

نثر را در سطح بالای فنی نگه دارند «بسیاری از نویسندگان این نثرها {وقف نامه‌ها} را از سادگی دور نگه می‌دارند و به نثرهای اشرافی دربار نزدیک می‌سازند و با استفاده از صناعات لفظی همچون سجع، موازنه، مراعات نظیر، ارسال‌المثل، براعت استهلال، قامت نثر وقف نامه‌ها را می‌آرایند» (فقیهی، ۱۳۷۴، ۸).

آهنگ نثر وقف نامه

در سده‌های میانه هنر سخنوری پایه و مایه‌ی ساختار ادبی را بوجود می‌آورد و هر ساختار ادبی برای حفظ نیازمند برهه‌گیری از اصول گفتار و نوشتار بود یکی از مهم‌ترین جنبه‌های بنیاد سبکی آهنگ نثرهای زبان فارسی بود که به عنوان یگانه‌نقش برجسته متنی در آثار بزرگ ادبی فارسی همواره تقلیدناپذیر و تکرار ناشدنی باقی مانده است اهتمام به این ویژگی در نثر سبک ادبی وقف نامه‌های قابل توجه است تلفیق مؤلفه‌های وزن و آهنگ موسیقی در پیدایش نثر از موضوعات مهمی بوده است که بعدها در گذر تاریخ تحول شعری مورد توجه قرار گرفت و کاتبان وقف نامه‌ها در آن دوران به آن توجه بسیار داشته‌اند بنظر می‌رسد نثر موزون وقف نامه‌ی خواجه عتیقی به شکل بسیار محسوس از آثار بزرگانی همچون خواجه عبدالله انصاری، گلستان سعدی و سایر نثرهای مسجع دیگر الهام گرفته‌اند موسیقی واژگان که شامل تکرار حرف و صوت و واژه، کاربرد موسیقایی سازی آهنگین و استفاده از عناصر متضاد تشبیه موسیقی درونی نثر در کنار شکل ویژه روایت‌گری در نثر است که می‌توان پیروی از نثر آهنگین مشابه آثار بزرگان ادبی را یکی از بزرگترین ویژگی سبک‌شناسی نثر وقف نامه‌ها دانست. بسیاری از وقف نامه‌ها در سایه اهتمام بر علم بلاغت توانسته از آهنگ کلام را در متون این نوع نثر آثار زیبا سازی نماید از این رو علم بلاغت، تنها علمی است که نگارنده‌های این آثار با بهره‌جویی از آن توانسته‌اند بر زیبایی متون وقف نامه بیافزاید باید یادآور شد علم بلاغت شامل موضوع معانی، بیان و بدیع است و این علم در تار پود متون وقف نامه‌های به زیبایی تمام طنیده شده است «هدف از علوم بلاغی در آغاز فهم و درک رموز اعجاز قرآن و اسرار فصاحت و بلاغت آن بوده است؛ ولی بعدها این علوم، بیشتر در شناخت کلام عالی از دانی و جلوگیری از فساد ذوق و انحراف طبع شعرا و نویسندگان به کار گرفته شد» (اشرف‌زاده، ۱۳۹۵؛ ۱)

زیبایی‌های منشور وقف نامه‌ها نه تنها بر پوست‌های چرمین و کاغذهای پرارزش بغدادی نقش بسته است بلکه مضامین عالی آنها بخشی از کتیبه‌های تاریخی است که با نثر دلنشین آهنگین تا امروز به جا مانده است از این رو آنچه که برای حفظ و نگهداری تا این حد پر ارزش بوده است باید از زیبایی‌های کلامی و آهنگین نیز، بهره مند بوده باشد تا تاثیرات عمیق تری بر جامعه داشته باشد به همین دلیل است که کاتبان تلاش داشتند تا مفاهیم نیات واقفین را بطور زیبا و پر بار با لفظ دلنشین و آهنگین تقریر نمایند. «اصولا شاعران و نویسندگان برای بیان اندیشه‌های خود و گاه برای تجسم بخشیدن و روشن ساختن صور ذهنی خویش به تشبیه و استعاره متوسل می‌شوند؛ زیرا تاثیر عاطفی مطلبی که با تشبیه و استعاره بیان شود، بیشتر است و از راه تشبیه، مکنونات درونی بهتر بیان می‌شود مطالبی را که چندین صفحه برای بیان آن لازم است، از راه تشبیه، در قالب یک لفظ هنگین به خوبی می‌توان بازگو کرد» (همان، ۲) آنچه که به نثر آهنگین در نثر وقف نامه خواجه عتیقی کمک کرده است استفاده از نثر مسجع آهنگین و شعر گونه است که موسیقی قافیه رو در بافت نثر وقف نامه‌ها به کثرت به چشم می‌خورد و خود بیانگر میزان آشنایی و دامنه وسیع مطالعات کاتبان و دبیران نسب به آثار بزرگانی همچون سعدی و خواجه عبدا... انصاری بوده است که بهره‌مندی از این سبک بیانگر انگیزه کاتبان برای زیبانویسی نثر وقف نامه‌ها و تلاش برای حرکت در مسیر خلق یک اثر ادبی جاودانه بوده است.

بلاغت و فصاحت نثر وقف نامه

پس از بررسی مقدمه وقف نامه‌ی خواجه عتیقی به یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته‌ی سبک ادبی متون وقف نامه‌ها می‌رسیم در تمامی مقدمه‌های وقف نامه‌ها کاتبان و دبیران از منظر علوم بدیعی، بیانی و معانی زیبایی متن را مورد توجه قرار داده‌اند و کوشیده‌اند در گزینش آرایه‌های ادبی نهایت خلاقیت و توجه ادبی را با تکیه بر علوم معانی بیان مورد توجه قرار دهند و از آنچه که مخل فصاحت و بلاغت است اجتناب نمایند در مجموع می‌توان گفت نثر وقف نامه‌ها؛ نثری ادبی است که بسیاری از آرایه‌های ادبی در آن به فراوانی به چشم می‌خورد بهره‌گیری وافر از صنایع ادبی گوناگون چون جناس و سجع، تشبیه، استعاره و... در این نوع نثر قابل مشاهده است.

همچنین استفاده از بعضی آرایه‌هایی که از سادگی متن می‌کاهد در آن اندک است گاه پیچیدگی استفاده از آرایه‌های همچون ایهام، تشبیه و استعاره به‌طور قابل توجه در متن بروز و ظهور می‌یابد. رعایت مقتضای حال متن بر اساس نیات واقفین از طرف نویسندگان در آن قابل رویت است به کارگیری مبالغه برای انجام نیت واقف در متن تا سطح نثر حماسی تعالی می‌یابد و به کارگیری از آرایه‌های زیبای متناقض نما از مهم‌ترین ویژگی‌های دیگر سبک نثر وقف‌نامه‌هاست. از آنجا که علم بلاغت در بردارنده‌ی فصاحت صفات کلمه است پس کلام و متکلمی که از عیوب عاری باشد سخن فصیح است از این رو جنبه‌های فصاحت کلمه و کلمات در متون وقف‌نامه خواجہ عتیقی؛ در این پژوهش مورد نقد ادبی قرار گرفت. «فصاحت جزء بلاغت است و در تعریف بلاغت می‌آید در مقام تعریف و تقسیم مقدم بر بلاغت است و بهمین جهت نیز فصاحت مفرد مقدم بر فصاحت کلام است و می‌بایست از سه عیب خالی باشد. تنافر حروف، غرابت، مخالف قیاس لغوی» (امین شیرازی، بی تا، ۴۰).

علم بلاغت در بردارنده فصاحت است؛ کلمه و کلامی فصیح است که از عیوب زیرخالی باشد:

۱- تنافر حروف:

یعنی حروف و حرکات که کلمه از ترکیب آن بوجود آمده است تلفظ را دشوار نماید مانند کلمه افشانندنش که سخت بر زبان جاری شود و موجب دشواری تلفظ آن شده است:

باستانی نامه که افشانندش اندر خاک و گل تازیان در سیصد و پنجاه سال از جهل و کین

۲- غرابت استعمال:

در صورتی که گوینده کلمات غیر معمول فارسی یا عربی در کلام آورد بطوریکه که شنیدن آن برای مخاطب سخت و دشوار باشد. «غرابت آنست که کلمه‌ی وحشی باشد وحشی دو معنی دارد: اول آنکه از نظر لغت معلوم نباشد و برای پیدا کردن آن مجبور به جستجو در کتب لغت مهم و بزرگ باشد و دوم معنی کلمه معلوم باشد ولی استعمال آن مأنوس نیست»

(محمدی، ۱۳۸۷، ۴۹)

مانند واژه «زوار»

که بیژن بتوران بکوه اندر است زوارش یکی نامور دختر است.

واژه «زوار» به معنی خدمتگزار برای زمان ما بسیار غریب است و برای یافتن معنای آن باید

به فرهنگ‌نامه‌های پارسی مراجعه کرد.

۳- کراهت در سمع

این عیب کلامی برای واژگانی است که شنیدن آن برای گوش ناخوشایند باشد؛ مانند کلمه «نخچد» و یا کلمه «جیغ» در فارسی و کلمه‌ی «جرشی» در عربی

آخر کارام گیرد و نخچد نیز روش کند استوار مرد نگهبان

بعضی از بزرگان حوزه ادبیات مانند تفتازانی کراهت در سمع را قبول ندارند «شارح تفتازانی وجه منظر مصنف را به عقیده خودش بیان نمود و کراهت در سمع را قبول ندارد زیرا کراهت در سمع بواسطه‌ی غرابت است که تفسیر به وحشیه شد» (همان، ۵۰)

۴- مخالفت قیاس صرفی:

که یک واژه نباید مخالف قیاس لغت باشد و کلمه برخلاف استعمال واضح بکار نرود اگر بطور واضح «قوم» را قام گفتند ما نیز باید اینطور بگوییم و گرنه مخالف قیاس لغوی دارد مانند «اجلل» که بایست «اجل» بگوید.

۵- ضعف تالیف و تعقید لفظی:

یک دیگر از عیوبی است که زیبایی کلام را با نازیبایی مواجه میکند تألیف و تعقید است تعقید به معنای آنست که معنی جمله مبهم و سر بسته و مغلق باشد «تعقید امری نسبی است و آنچه در تشخیص تعقید لازم و ضروری است، در نظر داشتن حال و مقتضای آن است» (همانی، ۱۳۷۰، ۳۵). این اغلاق ممکن است بواسطه‌ی الفاظ یا معانی باشد که اول را تعقید لفظی و دوم را تعقید معنوی نامند و شرط ضعف تألیف تعقید لفظی است.

در حلقه کارزارم افکند آن نیزه که حلقه می‌ربودم

ساختار هنری نثر وقف نامه

یکی دیگر از ویژگی‌های سبکی در متون مقدمه‌های وقف نامه خواجه عتیقی ساختار هنری محتوی ادبی نثر وقف نامه است در طول مطالعات پژوهشی به نکته مهمی در زمینه خاصیت هنری نثر دست یافتیم که توسط دکتر خدایی شریف مورد اشاره قرار گرفته بود براساس این تعریف می‌توان متون نثر وقف نامه خواجه عتیقی را در ردیف آثار هنری نیز؛ قرارداد ایشان در کتاب «نظریه نثر در ادب فارسی» اشاره می‌نمایند «... آفرینش هنری عبارتند از استفاده از لفظ با توجه به کمیت، کیفیت، صنایع ادبی، هنر سخنوری، نقش‌های اجتماعی ادبیات، طرز شناخت و ادراک آن و مانند این‌ها، نظریه نثر ادب فارسی پیرامون این مسائل می‌چرخد و در بیشتر موارد از روی

ذوق و احساس به درک اصالت ادب هنری می‌رسد» (خدایی شریف، ۱۳۹۱، ۲۲)

با بررسی بافت‌های متنی در نثر وقف نامه خواجه عتیقی، می‌توان متوجه شد که این اثر با عناصر زیباساز ادبی پیوند یافته است «مولفه زیبایی در بردارنده ادبیات نیز نحوهای خاص از کاربست عناصر زبانی، زیبایی می‌آفریند مواد خام در ادبیات عناصر زبانی هستند. این عناصر در نظام نشانه‌شناختی زبان کارکردی متعارف دارند که همان ارتباط است. در ارتباط متعارف و معمولی که اهمیت دارد، بار اطلاعی است که مجموعه‌ای از نشانه‌های زبانی از سوی فرستنده به سوی گیرنده منتقل می‌کند. اما اگر بنا باشد از این عناصر مجموعه‌ای ساخته شود که زیبا باشد، باید نشانه‌های زبانی از کارکرد معمولی خود در نظام زبان فاصله بگیرند و قابلیت‌های خود را در تولید صفات لذت‌آفرین فعال سازند. تفاوتی که میان کاربرد ادبی نشانه‌های زبانی و کاربرد متعارف آنها وجود دارد تا جایی است که برخی ادبیات را نظامی جدای از زبان می‌بینند و بر این باورند که: ادبیات از مقوله هنر است و با زبان که ابزار ارتباط و وسیله شناخت مستقیم جهان است، فر ذاتی و ماهوی دارد...» (حق‌شناس، ۱۳۸۲، ۴۵).

امکان طرح چنین ایده‌ای نشان از آن دارد که ادبیات ریشه‌های زیبایی دارد که از یک نظر عامل لذت هستند. در ادبیات قابلیت‌هایی که نشانه‌های زبانی به خودی خود دارند، برای ساخت اثری لذت‌آفرین به کار می‌روند از این رو می‌توان استنباط کرد کاتبان و دبیران وقف نامه‌ها تلاش داشته‌اند همسنگ آنچه که نیت واقف در پی خلق یک رفتار زیبای اجتماعی بوده‌اند نیت و امیال خیرخواهانه واقفین را با استفاده از عناصر و صنایع ادبی نسبت به خلق نثری زیبا به سوی یک آفرینش هنری سوق داده‌اند. با شناخت دقیق جریان‌های ادبی زیبایی‌های خاص هنری سبک وقف نامه‌ها بیشتر نمایان تر می‌شود این نوع نثر از زیبا شناسی سخن بهره برده و در باز نمود یک پیام از زیبا شناسی ادبی خوش درخشیده‌اند تا خوانندگان علاقه‌مند از این خوان رنگارنگ چیدمان واژگانی و ترکیب موزون آرایه‌ای زیبا برخاسته از اندیشه و تعمق ادبی آن روزگاران در پس گذر قرن‌ها حلاوت ببرد از مهم‌ترین ویژگی‌های سبک‌شناسی متن یک اثر، نگرش بلاغی نسبت به آن از منظر هنر ادبی متن است که در بردارنده واحدهای هنری و بلاغی وابسته است پیدایش سبک ادبی و هنری اثر، متمرکز بر رعایت کمی و کیفی عناصر زیباساز نثر می‌تواند باشد که کاتبان و دبیران آن دوران در

بافت‌های متنی نثرهای وقف نامه‌ها مورد توجه داشته‌اند و رنگ بوی آفرینش هنری، در پیدایش نثرهای وقف نامه‌ها را پررنگ‌تر و زیبا متجلی نموده‌اند. و این زیباسازی و خلق هنری مرهون علم بیان است که تعریف آن از نگاه بزرگان حوزه علم معانی بیان عبارت است از: «علم يعرف به ایراد المعنى الواحد بطرق مختلفه فى وضوح الدلاله عليه يعنى بوسيله علم بیان شناخته می‌شود که چگونه یک معنا را با عبارات گوناگون بیان کنیم.» (امین شیرازی؛ ۱۳۸۰، ۱۸) تفتازانی در این باره اشاره دارد: «این علم دومین رکن بلاغت است و علمی است که با آشنایی با قواعد قرآن می‌توان یک معنا را با ترکیب‌های مختلف بیان کرد، زیرا هر معنایی درجه‌ای از وضوح دارد که دیگری ندارد» (تفتازانی؛ ۱۳۱۸، ۲۱۸).

تعاریفی دیگری نیز وجود دارد مانند «... بحث در صورت‌های متفاوت و متمایز خیال است؛ زیرا این صور و سالی هستند که با آنها می‌توان مفهوم را به شیوه‌های گوناگون بیان کرد» (اشرف‌زاده، ۸۴، ۱۳۹۵).

آرایه‌های ادبی موثر بر زیبایی هنری ادبی

با بررسی نثر وقف نامه خواه عتیقی می‌توان آرایه‌های ادبی پر کاربرد ذیل که جنبه‌های زیبایی نثر را تعالی بخشیده است را مورد اشاره قرار داد این آرایه‌ها در نثر وقف نامه، به چشم می‌خورد. ۱. تشبیه: مانند کردن چیزی به چیز دیگر در یک یا چند صفت که دو بار در کلام مصنف بدون فاصله ذکر شده مرادش از اولی تشبیه اصطلاحی و منظورش از دومی مطلق تشبیه است (تفتازانی؛ ۱۳۱۸، ۵۳)

۲. استعاره: عاریت گرفتن و در واقع؛ مجازی است با علاقه شباهت. «اغراضی که بی‌وجود آن مفهوم نمی‌شد بر ما عاید شود و حاصل این فایده همان تشبیه است الا اینکه وجو[و] گونه‌های آن بسیار متنوع است و روش‌های آن اقسامی دارد که پایان ندارد» (جرجانی؛ ۱۳۷۰، ۱۸).

۳. مجاز: کاربرد واژه، در غیر معنی اصلی و ماوُضَع له که می‌تواند بنابر نظر عبدالقاهر جرجانی بر دو گونه باشد مجاز از راه لغت و مجاز از طریق عقل.

۴. کنایه: ایراد لفظ و اراده معنی غیر حقیقی. بنا بر نظریه تفتازانی: «لفظی که دلالت التزامی یا تضمینی آن اراده شده دو قسم است زیرا گاهی قرینه‌ی بر عدم اراده معنای مطابقی دارد و گاهی چنین قرینه‌ای ندارد» (تفتازانی؛ ۱۳۱۸، ۴۶).

بررسی و نقد ادبی شرف نامه خوابه عتیقی ۱۰۱۱۱۱

با بررسی جملات و ترکیب‌های اسمی متون وقف نامه خواجه عتیقی از منظر علم بیان پی خواهیم برد که این متن از ارزش‌های هنری بهره برده است که استفاده از آرایه‌ها و صنایع ادبی و این خلاقیت‌های هنری با هدف زیباتر نمودن معنایی جملات بکار گرفته شده‌اند از این رو علم بیان؛ بار دیگر ما را با جنبه‌های هنری و زیباگونه ادبی در متون وقف نامه‌ها که در نهایت استادی و رعایت ظرافت‌های ادبی نوشته شده است آشنا خواهد نمود. با شناخت هنرورزی در استفاده از آرایه‌های ادبی در سطرهای منظم متون وقف نامه خواجه عتیقی، دامنه‌ی یقین ما از هنر و هدف کاتبان که بدنبال خلق آثار زیبایی ادبی با افق دوراندیشی برای ماندگاری یک اثر در درازنای تاریخ بیشتر، خواهد شد.

«بیان در لغت به معنای کشف و توضیح است و در اصطلاح ادبی عبارت است از ادای معنای واحد به طرق مختلف، به این شرط که همگی مبتنی بر تخیل باشند. پس در بیان، بحث بر سر این است که یک معنی را به چند صورت و از چند راه مطرح کنیم» (همان).

ارزش ادبی نثر وقف نامه

ارزش‌گذاری نظری و ادبی همان اصطلاح کلاسیک شرح نویسی در سده‌های میانه است که آغازگر تحولات در اندیشه ادبی و فلسفی است و بسیاری از فعالیت‌های علمی و فرهنگی را دربرمی‌گیرد در شرح آثار منظوم و منثور ده‌ها کتاب و رساله نوشته شده‌اند. مراکز ادبی جریان شرح‌نویسی آثار منظوم و منثور را مورد توجه قرار داده است در ادبیات‌شناسی راه‌های گوناگون شناخت و ادراک اثر ادبی در شرح دادن و شرح نوشتن است شرح‌نویسی از زوایای گوناگون متن را مورد ارزیابی قرار می‌دهند و تکیه اصلی بر متن است. روایت دیگری که در زمینه ارزشیابی ادبی متون مورد توجه قرار داد همان موضوع تفسیر است که نسبت به آثار ادبی مورد توجه بوده است. تفسیر قرآنی یکی از برجسته‌ترین ارزش‌گذاری‌های ادبی است. «تفسیرها افزون بر آنکه واسطه شناخت اسلام و کتاب آسمانی‌اند، در شناخت و ادراک بلاغت و معنای سخن نیز بسیار موثر بوده‌اند» (خدایی شریف، ۱۳۹۱، ۲۳۲).

نخستین شرح‌هایی که بر آثار ادبی نوشته شدند از نظر شکل و محتوی در رویکرد تفسیرها در ارتباط با موضوع قرآن بوده است که قدیم‌ترین نسخه‌های این شرح‌ها معراج‌نامه‌ی ابن سیناست که با دستخط فخررازی تا زمان ما باقی مانده است. آثار ادبی زیادی وجود دارند که

با بررسی‌های ادبی مضامین و معانی ارزش ادبی آن اشکار می‌گردد از این رو موضوعات ادبی و مذهبی در بسیاری از متون از هم گسسته و جدا نیستند و این بررسی‌های ادبی است که به ارزش‌یابی متون وقف نامه‌ها گره یافته است.

بنظر می‌رسد بسیاری از شرح‌های ادبی با هدف ارزش‌یابی متنی جنبه تعلیمی داشته‌اند به عنوان نمونه شرح غیث الدین و شرح سودی بر گلستان از حرف تا کلمه و ترکیب جمله‌های متن را بطور مبسوط شرح می‌دهند و با دقت تمام شرح کلمات، ترکیبات واژگانی علم حرف، علم صرف، علم نحو و دیگر موضوعات مهم را برای ارزش‌گذاری دقیق نثر مورد توجه داشتند. با مطالعه این آثار می‌توان پی برد که تلاش‌های ادبی در نثر وقف نامه‌ها در ترویج شناخت ادبی سهم به سزا دارد و مخاطب را به عمق مطلب، مضمون و ساختار ادبی این متون رهنمون خواهد ساخت و در پرتوی این توجه، ارزش ادبی آن بهتر و شایسته‌تر شناخته می‌شوند و از این گنجینه ادبی که نیت واقفین را احاطه کرده است درک و فهم رساتری از یک واقعه مهم را تبیین می‌سازد کاتبان و دبیران نه تنها اجرای دقیق نیت واقف کوشیده است بلکه موقعیت و طرز تفکر و ذوق ادبی خود را نشان داده است. از آنجا که نویسندگان وقف نامه‌ها تلاش‌های بسیاری برای پیدایش یک متن ادبی بکار بسته‌اند بنظر می‌رسد اگرچه زمینه درک و فهم متن را فراهم نموده‌اند اما پیچیدگی معنایی و واژگانی مشابه بسیاری از آثار بزرگان ادبی، زمینه پژوهش و جستجوگری‌های ادبی را می‌توان احساس نمود.

تناسب لفظ و معنا

یکی دیگر از موضوعات پراهمیت و بهرمنند از قابلیت‌های نقد ادبی در متن وقف نامه خواجه عتیقی دقت در رعایت تناسب لفظ و معناست؛ تناسب لفظ و معنا، از جنبه‌های مورد بحث علم معانی و بیان است توجه به لفظ در برابر معنا از مؤلفه‌هایی است که در طول تاریخ از دوره جاهلیت پیش از اسلام آغاز می‌شود و در دوره‌های بعدی تاریخ نیز تکرار می‌شود در آثار نظم و نثر مختصری که از دوره جاهلیت باقی مانده و در صحت انتساب آن نمی‌توان تردید کرد این موضوع کاملاً عینیت دارد بعد از نزول قرآن کریم و تدوین علم بلاغت بر مبنای الفاظ و معانی قرآن نیز؛ لفظ در برابر معنا همچنان ارزش و اعتبار خود را حفظ نمود. رعایت تناسب لفظ و معنا در کلام یا متن از عوامل مهمی است که در ارزش‌گذاری نثر به متخصصان فن نثر

بررسی و نقد ادبی شروقی نامه خواجه عینی ۱۰۳۱۱۱

ادبی کمک بسزایی می‌کند. بررسی آرایه‌های بدیعی که به معنای تناسب الفاظ با معانی مورد نظر متکلم، در بافت زبانی و موقعیتی کلام استفاده شده است. این تناسب، شامل تناسب ساختاری، آوایی و معنایی بوده و هدف آن، انتقال رساتر پیام به مخاطبان می‌باشد. بعضی از وقف نامه‌ها در دوره‌هایی انشاء شده‌اند که شیوه نثر نویسی و رعایت دشوار لفظ و معنا به غایت تکلف رسیده و ارتباط نثر فارسی با سبک ادوار گذشته گسیخته و بکارگیری لغات تازی بدون هیچ‌گونه قید و حدی وجود داشته است و نویسندگان برای ابراز سطح توانمندی و هنری در پی آن بوده‌اند تا هرچه می‌توانند لغات دوراز فهم و نامأنوس عربی را برای رعایت تماثل و تجانس لفظی به کار ببرند و این شیوه در نثرهای تاریخی نسل به نسل در میان کاتبان بطور کمال اقتباس می‌شد چه برسد به متون نثر وقف نامه که در آن رشته اصلی معنی را می‌توان به هر سو کشید اما کاتبان وقف نامه‌ها از حیث کیفیت انتخاب لغات و تشابه آهنگ الفاظ به دقت مراعات نموده‌اند و به لطف ذوق و باریک اندیشی این پایبندی به لفظ و معنا مورد توجه قرار داده و ارزش‌های ادبی متن وقف نامه‌ها را تعالی بخشیده‌اند. با توجه به آنچه مورد اشاره قرار گرفت نثر وقف نامه‌ها را می‌توان به آسمانی زیبایی تشبیه کرد که ستارگان نقره فام و ازگانی‌اش آن با تناسب دقت در کنار یکدیگر چیده شده‌اند و چنان رشته پیوسته معانی و لفظ را بدون دشوارنویسی با دقت به معانی و ظرافت لفظ با یکدیگر در آمیخته که گاه خواننده از پیام اصلی متن غافل و محو واژه‌پردازی‌هایی می‌شود که باریک اندیشی آن بر ژرف نگران سخن پوشیده نیست. کاتب وقف نامه‌ها در پی آن نبودند که خواننده را از کوتاهترین راه به مقصد برسانند بلکه تلاش کرده‌اند تا ذهن خواننده را با استفاده از آرایه‌های ادبی خود، مناظری متنوع و گوناگون را به تصویر بکشانند و از کنار آن اقدام خیرخواهانه واقف که در طول تاریخ جنبه جاودانگی یافته است آسان عبور نکرده باشند. هدف کاتب و دبیران آن بوده است که کلمات و ترکیبات را با توجه به صنایع ادبی و با ذوق و نوع اندیشی بسیار با زبر دستی و مهارت بسیار رعایت تناسب لفظ و معنا از هرگونه دشوار نویسی پرهیز نمایند. این نکته مهم اگرچه با دقت مورد توجه بسیاری از کاتبان و دبیران وقف نامه‌ها قرار گرفته است و اما در بسیاری از نقدهای ادبی برای متن‌های مثنوی مورد غفلت قرار گرفته است در این باره دکتر خطیبی در کتابس فن نثر ادب پارسی این موضوع را چنین یادآوری می‌نماید: «دشوار نویسان

خواسته‌اند شیوه‌ای را در نثر نویسی تقلید کنند مترادفات لغوی تا آنجا که در دسترس اندیشه‌ی خود داشتند هرچند نامأنوس و دور از فهم، در پی هم می‌آوردند بی‌آنکه از جهت لفظ تناسبی یا از نظر معنی ضرورتی داشته باشد تنها با این هدف که هنر خود را در لغت دانی و لفظ‌پردازی نشان دهند و این موجب می‌آمد که معنی در زیر توده انباشته‌ی الفاظ از نظر دور بماند و خواننده توجه به درک و فهم لغات به پی‌گیری معنی نپردازد. (خطیبی؛ ۵۰۹، ۱۳۹۰)

مختصات ادبی نثر وقف نامه

اصلی‌ترین رویکرد شناخت نثر وقف نامه‌ها، بررسی مختصبات ادبی آن است. هنرورزی که کاتبان و دبیران در نثر وقف نامه‌ها بکار برده‌اند با شناخت مختصبات ادبی آن می‌تواند در معرض نقد ادبی و قضاوت صاحب‌نظران قرار گیرد از این‌رو شناسایی مختصبات ادبی نثر وقف نامه‌های بسیار ضروری است. بدیهی است که تعالی‌نگارشی این نویسندگان در یک سطح نبوده است بویژه که بعضی از این وقف نامه‌ها متعلق به شخصیت‌ها و رجال سیاسی و پرنفوذ آن دوران بوده است که دبیران زیر دست و توانمندی داشته‌اند استاد شمیسا در این باره اشاره دارند: «همه نویسندگان به لحاظ نویسندگی و پردازش‌های زبانی در یک سطح نیستند، یعنی به اصطلاح تعالی‌نگارشی که مهم‌ترین عامل در ادبی بودن متن است در آن‌ها به یک درج نیست.» (شمیسا؛ ۱۳۹۵، ۳۷۵)

با شناخت مختصبات ادبی یک نثر انتظار است قدرت نویسندگی و درجه ادبی بودن متن شناخته شود. «قدرت نویسندگی هرچند امری کلی است اما در ژانرهای مختلف تا حدودی فرق می‌کند مثلاً در نثر فنی باید کدام نویسنده در بدیع و بیان و آوردن اشعار و آیات و روایات و ضرب‌المثل‌های مناسب در جای خود استادتر است و انتخاب‌های بهتری می‌کند» (همان، ۳۷۶).

با نقد ادبی وقف نامه‌ها خواهی عتیقی اهتمام به مختصبات لفظی، معنوی و نوشتاری، در وقف نامه به چشم می‌خورد این ویژگی ادبی که با دقت در نثر وقف نامه‌ها به چشم می‌خورد برای دوره‌های مختلف ادبی مورد توجه بوده است و در کتاب «فن نثر در ادب پارسی» تألیف دکتر خطیبی، ریشه‌های تاریخی ویژگی‌های ادبی در طول قرن‌های مختلف، بیان شده است.

مختصات لفظی

اطناب

اطناب، در لغت به معنای دراز گویی و در اصطلاح آن است که الفاظ بیش از معانی باشد و

چنانچه ملال آور نباشد خود دارای ارزش هنری است با بررسی نثر وقف نامه خواجه عتیقی، با این آرایه که در بردارنده زیبای هنری ادبی است مواجه می‌شویم که نمونه به عنوان مثال آورده شده است. مثال (۱): «رواتبِ ثنا و سپاس و وظایف محامد بی حدّ و قیاس، حضرت واقف‌السرّ و الخفیّات و واهب البرّ و العظیّاتی».

تناسب الفاظ و معنا

تناسب لفظ و معنا، یکی دیگر از ویژگی‌های نثر وقف نامه‌ها به عنوان مختصات ادبی نثر وقف نامه‌ها و از مؤلفه‌های علم بلاغت است که با استفاده از آرایه‌های بدیعی است که به معنای تناسب الفاظ با معانی مورد نظر متکلم، در بافت زبانی و موقعیتی کلام مورد استفاده قرار گرفته است. کاتبان و نویسندگان تلاش داشته‌اند این موضوع مهم را با توجه به رعایت تناسب‌ها میان آنچه که مقصود واقفین بوده است را با زیبایی در تصویرگری و ارتباط میان و لفظ و معنا بیان نمایند این تناسب‌ها شامل تناسب ساختاری، آوایی و معنایی بوده و هدف آن، انتقال رساتر پیام به مخاطبان می‌باشد. استفاده از تناسب الفاظ و معنا از مهم‌ترین مختصات ادبی بکار رفته در وقف نامه‌هاست که به کثرت مشاهده می‌شود. مثال:

«رَوْحَةَ رُوحِ مَرْوَحٍ كَعَبَةِ صَدَقٍ وَ صَفَاسَتِ، بَيْتِ الْعَتِيقِ طَائِفَانِ ارْكَانِ حَرِيمِ أَعْطَافِ بَيْكِرَانِ او، پادشاهی که خوان سالار فضل عمیمش موائد فوائدِ «و فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ» در ساحت با راحت «و هُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ» جهت اطعام مستحقان «أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ» آماده گردانیده است» تناسب لفظ و معنا که در این نثر با استفاده از آرایه‌های تشبیه و صنعت اقتباس از احادیثی که متناسب با لفظ معنا پردازی آن هنرمندانه توسط کاتب بکار رفته است.

سجع و توازن

یک دیگر از ویژگی‌های ادبی وقف نامه‌ها خواجه عتیقی که به عنوان خصیصه مهم ادبی نثر با عنوان مختصات ادبی وقف نامه‌ی خواجه عتیقی شناخته شده و با استفاده از آرایه سجع و توازن واژگانی در مقدمه وقف نامه خواجه عتیقی به چشم می‌خورد. استفاده از آرایه سجع و توازن است که نویسندگان و کاتبان وقف نامه از آن استفاده نموده و به چشم می‌خورد مهم‌ترین انواع سجع همراه با مثال‌های مربوطه عبارتند از:

۱- سجع متوازن: تنها وزن آنها یکی است و حروف آنها یکی نیست.

مانند «واقف‌السرّ، واهب البرّ» - (ارکان، اعطاف)

۲- سجع متوازی: هر گاه کلمات هم‌وزنی آورده شوند که واج پایانی آن‌ها نیز یکی باشد؛ «سجع متوازی» وجود دارد.

مانند: (موائد، فوائد) - (ساحت، راحت) - (نوال، زوال) (مرقد، مشهد) - (معطر، مطهر)

اقتباس از آیات و احادیث

اقتباس از آیات قرآنی و احادیث نبوی از مهم‌ترین مختصات نثر وقف نامه‌ها به شمار می‌آید. این شیوه به تقلید از نثر عربی در نثر فارسی راه یافته و در بیشتر وقف نامه‌ها به چشم می‌خورد. اقتباس از آیات به اقتضای معنا به عنوان تأیید و تأکید و نه آراستن کلام صورت می‌پذیرفته است. دکتر خطیبی در این باره اشاره دارند: «علمای بلاغت مباحث مفصلی را در کتب خویش، بدان اختصاص داده و حفظ و نقل و استعمال آیات و احادیث را؛ نخستین شرط کتابت دانسته و در این باب انواع و اقسام و نیز قواعد و احکام خاصی تدوین کرده‌اند که بیشتر مقصور به این نکته بود که آیات و احادیث، چگونه باید انتخاب شود و به چه کیفیت در نثر بکار می‌رود» (خطیبی، ۱۳۹۰، ۳۲۴). فن اقتباس به شیوه‌های مختلف صورت می‌گیرد که مهم‌ترین شیوه استفاده از نقل قسمتی یا تمام آیات استفاده از فن اقتباس با هدف رسائی و زیبایی و رونق کلام و رسایی معانی شمرده می‌شود و استفاده از این فن با هدف تعالی بخشیدن به فصاحت و بلاغت نثر به کثرت استعمال گردیده است. براساس طبقه‌بندی کیفیت ارتباط معنوی آیات و احادیث با عبارات فارسی نیز، چهار شیوه مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است که مهم‌ترین نوع که در تمام نثر وقف نامه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است استفاده از شیوه متمیم و تکمیل در اقتباس است که در این نوع بالاترین حد تناسب و ظرافت و دقت در فن اقتباس به شمار می‌آید و آیات و احادیث نه تنها از جهت لفظ بلکه از نظر معنا و اتصال کامل در دنبال عبارات فارسی آورده می‌شده است که نمونه‌هایی از آن که در متون وقف نامه خواهی عتیقی مورد استفاده قرار گرفته است در مثال‌های ذیل می‌توان یافت. مثال:

«و فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ» (ذاریات. ۲۲) - «و هُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ» (انعام. ۱۴) «أَحْصِرُوا فِي

سَبِيلِ اللَّهِ» (بقره. ۲۷۳) - «و مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا» (هود. ۶)

در مقدمه وقفنامه دیده می‌شود و مقصود آن است که به دلیل اختلاط عمل خیر و شر با یکدیگر، انسان نیازمند آن است که با کسب فیض از پاداش خیرات جاریه، کارهای سیئه خویش را جبران نماید.

تضمین اشعار و امثله

درج تضمین امثله و اشعار از مختصات ادبی است که در مرحله‌ی کمال نثر فنی به موازات دیگر مختصات لفظی و معنوی مورد توجه کاتبان و دبیران نثر وقف نامه قرار گرفته و نثر وقف نامه‌ها نیز از این ویژگی برجسته بهره برده است و در بیشتر وقف نامه‌ها استفاده از این مولفه که به زیبایی معانی نثر کمک می‌کرده است مورد توجه بوده است. هرچند این ویژگی ادبی در همه وقف نامه‌ها وجود ندارد اما استفاده از آن بیانگر طبقه ممتاز اجتماعی مقام واقف بوده است که نویسنده با استفاده از تضمین اشعار و امثله تلاش داشته است بر ارزش ادبی متن وقف نامه بیفزاید این ویژگی ممتاز ادبی نیز قدمت تاریخی داشته است «در نخستین دوره تطور نثر عربی بعد از اسلام، شعر در نثر به صورت ساده و به طریق استشهاد، بی‌هیچ تکلفی که هدف آن جزء بیان معنی باشد؛ در خطبه‌های کوتاه و مواعظ و کلمات قصار و مواردی از این قبیل به کار می‌رفت» (خطیبی؛ ۲۰۹، ۱۳۹۰) تضمین اشعار و امثله مانند اقتباس از آیات و احادیث در نثر فارسی شیوه متداول بوده است و کاتبان و دبیران، مصرع‌ها و ابیات شعری را برای بین قسمتی از اشعار خود با مهارت جای می‌دادند در بعضی از وقف نامه شروع کتابت با بیان اشعار عربی صورت پذیرفته و سپس رشته بیان به نثر می‌پیوست. در این مثال بخشی از اشعار ناشناس (دوره جاهلیت) عربی مورد استفاده کاتب وقف نامه خواجه عتیقی بوده است مثال:

«کَرِیمٌ جَوادٌ وَاھِبٌ مُتَفَضِّلٌ   رُووفٌ رَحِیمٌ یُطْعِمُ الخَلْقَ مَاجِدٌ
کریمی کز انعام عامش مدام   برد بهره در خورد خود خاص و عام
ادیم زمین سفره‌ عام اوست   برد بهره در خورد خود خاص و عام»

(وقف نامه عتیقی، ۹۳۱)

مختصات معنوی

تشبیه

با استفاده از آرایه‌های ادبی در نثر و نظم می‌توان مختصات ادبی اثر را بهتر و دقیق‌تر شناخت. مختصات ادبی نثر متون وقف نامه خواجه عتیقی در بردارنده‌ی صور خیال در نثر با استفاده از تصاویر متنوعی است که این محتوی ادبی و هنری به متن نثر ویژگی ادبی می‌بخشد با اینکه دوران مختلف در قلمروی زبان و ادبیات فارسی دامنه‌ی استفاده از آرایه‌های ادبی را تحت تاثیر خود قرار داده است در نثر وقف نامه خواجه عتیقی بیشتر رفتار و نیات واقفین را مورد

تشابه قرار گرفته است. نوع تشبیهات بکار رفته از جنبه‌های اغراقی و مبالغه آمیزی است که بطور مستقیم در قالب اضافه‌های تشبیهی بکار رفته و مهمترین خصوصیت برجسته‌ی این آرایه‌ها مبتنی بر تصویرسازی از تلاش و اقدام واقفین با «مشبه به»‌های اغراق آمیز و گاه معنوی است. نمونه‌هایی از این آرایه‌های تشبیه بلیغ که در نثر وقف نامه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است عبارتند از:

مثال: کعبه صدق و صفا - مشهد مقدس که سلطان ممالک رضاست - خوان سالار فضل
عمیمش - تحفه صلوات - مفاتیح میامنش - منازل ایقان و انتباه - قنادیل مواهبش - خوان
احسان - مائده امتنان - قنادیل مواهبش.

خصوصیت برجسته‌ی تصویرسازی این تشبیهات بیشتر کاربرد صور خیال با موضوعات معنوی و خلق معانی و حالاتی است که کاتبان و نویسندگان وقف نامه خواجه عتیقی تلاش داشته‌اند تا از تشبیهاتی استفاده نمایند که مشبه و مشبه به آن تداعی گر حالات روحی و معنوی و تصویرسازی متناسب با این موضوعات باشند که این ویژگی از مختصات ادبی بیشتر تشبیهات بکار رفته در نثر وقف نامه خواجه عتیقی است.

استعاره

یکی دیگر از خصوصیات تصویرسازی در نثر وقف نامه خواجه عتیقی استفاده از صور خیال در قالب استعاره است که حاصل تعمق و تجربه نویسنده و هم رعایت اصل موضوع و مشتمل بر کیفیت تصویرگری است در بکارگیری این نوع از استعاره‌ها نسبت معنایی و عاطفی مورد توجه نویسنده و کاتبان وقف نامه‌ها بوده است که شادی حسی و درونی یک رفتار زیبا و نیت واقف را با ارزش بالای ادبی و هنری روایت کرده است در بکارگیری این استعاره‌ها نباید از عمق درک پیوند فرهنگی و احساساتی، بهرمندی از استعداد فطری، دانش زبانی، اندیشه پشتوانه‌ی فکری - فرهنگی و نهادینه شدن طرز فکر ذهنی و شعری و خلاقیت ذهنی استفاده از استعاره‌ها غفل کرد در این گونه ترکیبات اضافی مجموعه‌ای از تصاویر به چشم می‌خورد که که جنبه‌های هنری و توصیفی آن متنوع و دربردارنده مدح و تحسین نیت واقف است. این درجه از تحسین در محیط ادبی آن دوران و در اذهان مردم رایج بوده است. مثال:

مطاف اشراف عاکفان - روجه روح مروح - بیت العتیق طائفان - هدیه تحیات و تسلیمات
- سجاده نشین خانقاه - ریاضت خانه - دو عالم منعم.

مختصات نوشتاری وقف نامه

عناوین و نعوت

عناوین و نعوت از ترکیباتی بوده است که مشابه شاخص و القاب در نوشتن وقف نامه‌ها مورد استفاده قرار گرفته و جنبه بسیار مبالغه‌آمیز برای بزرگداشت مقام واقف را در نظر داشته است این عناوین قبل از لقب خاص او آورده می‌شده است استفاده از عناوین و نعوت نیز ریشه تاریخی دارد «در نثر فارسی از قرن پنجم هجری که دیوان اشعار از عربی به فارسی برگردانده شد؛ نعوت و عناوین نیز بخصوص در ترسلات دیوانی، در مکاتیب راه یافت و می‌توان گفت که به نسبت با دیگر اقسام نثر فنی در کیفیت انشاء و تلیفیک بیش از حدی که در این دوره معمول و متداول بود استفاده شده است» (خطیبی؛ ۳۲۴، ۱۳۹۰).

در نثر وقف نامه جواجه عتیقی استفاده از عناوین و نعوت به تقلید از مکاتیب تاریخی مانند سلطانیات و اخوانیات استفاده نشده است و فقط عبارت «خوان سالار فضل عمیمش» متواضعانه آورده شده است باید یادآوری نمود که با توجه به این قسمت از وقف نامه‌ها، براحتی می‌توان مقام اجتماعی واقف را شناخت هرچند در بسیاری از وقف نامه‌ها جنبه اختصار و کوتاهی این بخش، نیز به وضوح دیده می‌شود و استفاده از آن نشانگر تواضع مقام واقف از جانب کاتبان بوده است مثال:

- ۱- نعوت و عناوین در وقف نامه‌های شاهان: صاحب اعظم، صاحب دیوان الممالک، یمطاع کل ملیک و مالک.
- ۲- نعوت و عناوین در وقف نامه همسران بزرگان: خاتون معظمه، مظهره العلی و السعادات، ملکه المملکات، بلقیس العصر و الدوران.
- ۳- نعوت و عناوین در وقف نامه فرزندان بزرگان: سلاله اعظم الوزراء فی العالم، کهف الامم، خلف اعظم.
- ۴- نعوت و عناوین سپهسالاران، قاضی القضاة، حجاب، سفیران، و نیز دیگر مشاغل هم وجود دارد مانند: ملک الاکابر، قائد العساکر المنصوره، اشجع الرجال.

ادعیه

از دیگر مختصات نوشتاری در متون نثر وقف نامه‌ها استفاده از ادعیه است که معمولاً به زبان عربی و در بسیاری از موارد نادر به زبان فارسی، جهت گرامی داشت مقام واقف مورد استفاده

قرار می گرفته است. این رکن نوشتاری از ترکیبات کوتاه عربی انتخاب و استعمال می شده است و بنظر می رسد به تقلید از مکاتبات و مراسلات دیوانی و سلطانی صورت پذیرفته است که نمونه هایی از آن به شرح ذیل اشاره می شود.

۱. خلد الله سلطانه و اعلى في الخافين شانه

۲. دره التاج عظمت

۳. دامت عظمتها

۴. زیده قدره

این نوع از مختصات نوشتاری در وقف نامه خواجه عتیقی مورد استفاده قرار گرفته است و عبارت «صلِّ اللهُمَّ عليه و عليهم اجمعين إلى يوم الدين، صلاةً دائمةً لانقطاع لِعَدَدِهَا و لانصرامَ لِأَمَدِهَا» در پایان وقف نامه نشانگر رعایت مختصات نوشتاری و کاتب و پایبندی به جنبه ادبی به تقلید از مراسلات دیوانی و درباری است که با دقت کاتب وقف نامه مورد استفاده قرار گرفته است.

ارکان مکاتیب وقف نامه

یکی دیگر از مختصات ادبی نثر وقف نامه خواجه عتیقی که کاتبان و نویسندگان وقف نامه مورد توجه داشته اند رعایت ارکان مکاتیب وقف نامه ها بوده است که در نهایت ذوق ادبی نگاشته شده است و در یک جمع بندی مشخص می توان این ارکان را به شرح ذیل بیان نمود.

نخست: مقدمه وقف نامه

این قسمت از وقف نامه هنرنویسی کاتبان با استفاده از آرایه های ادبی مضامین و معانی که براعت استهلال، حسن مطلع، اقتباس با هدف ستایش مقام واقف و نیت او مورد واژه پردازی قرار می گرفت.

دوم: توصیف گری مقام و نیت واقف

دومین رکن وقف نامه، توصیف نیت وقف نامه بوده است که با مدح مقام واقف و نیت او متناسب با جایگاه و مقام اجتماعی واقف با توصیف گری مناسب و استفاده از آرایه های ادبی لفظی و معنوی و ادعیه و نعوت که در تعاریف مقدماتی به آن پرداختیم مورد استفاده قرار می گرفته است.

سوم: مصارف وقف

این قسمت از وقف نامه که عاری از تکلف و تفصیل است و کاتبان بدون هیچ گونه اغراق و

بررسی وقف‌نامه خواجه عتیقی ۱۱۱۱۱

استفاده از آرایه‌های ادبی در نهایت سادگی و بی‌آلایشی نیت واقف را می‌نوشته‌اند.

چهارم: ادعیه

قسم پایان وقف نامه‌ها اشاره به ادعیه داشته است، که بیشتر دعا در حق واقف و صاحبان مناصب دیوانی و مقامات عالی مسوول صورت می‌پذیرفته است و متناسب با مقام و جایگاه مقام واقف از ادعیه‌ها استفاده می‌نمودند.

وقف نامه خواجه عتیقی، ۵۹۳۱ق

این وقف نامه از قدیمی‌ترین وقف نامه‌های موجود در آستان قدس رضوی است. و در سال ۵۹۳۱ق توسط عتیق علی بن احمد بن ملک اسماعیل توسی معروف به خواجه عتیق منشی صورت پذیرفته است.

خواجه عتیق منشی از اعقاب خواجه نصیر الدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲) و از دولت مردان و هنرمندان دوره اسماعیل اول صفوی بوده که خط نستعلیق را بسیار خوب می‌نوشته و در دیوان انشاء، مقامی مهم داشته است بنا به لساند مکتوب وی اولین متولی آستان قدس می‌دانند و موقوفه وی هنوز آباد و پایدار است. وقف نامه عتیقی در ابتدا مقدمه‌ای با نثر فنی دارد و آرایه‌های ادبی دارد و از متون ادبی به‌شمار می‌رود که با هنر و ذوق و قریحه ادبی کاتب نگاشته شده است از روی اسناد موجود اشاراتی به نویسنده این متن نشده است اما در پایان وقف نامه امضاء با عنوان محمدالحسینی خادم به چشم می‌خورد که نمیتوان کتابت این متن را به ایشان منتسب کرد.

نثر وقف نامه عتیقی، ۵۹۳۱ق

رواتبِ ثنا و سپاس و وظایف محامدِ بی‌حدّ و قیاس، حضرت واقف‌السرّ و الخفیات و واهب البرّ و العطیات را سزاوار است که مشهد مقدّس دل کامل که سلطان ممالک رضاست مطاف اشراف عاکفان حریم الطاف بی‌پایان اوست و رَوْحَهُ روح مروّج که کعبه صدق و صفاست، بیت‌العتیق طائفان ارکان حریم اعطاف بیکران او، پادشاهی که خوان سالار فضل عمیمش موائد فوائد «و فی السَّماءِ رِزْقُکُمْ» در ساحت با راحت «و هو یطعم ولا یطعم» جهت اطعام مستحقان «أُحصِرُوا فی سَبیلِ الله» آماده گردانیده، و سفره نوال بی‌زوال «و ما مِن دَابَّةٍ فی الارضِ اِلاّ علی الله رِزْقُهَا»، «الَّذی اطعمهم مِن جوعٍ و آمنهم مِن خوفٍ» اکرام مسکینان (تعرّفهم بسیماهم لا یسألون الناس الحافاً) باز کشید.

کریم جواد و اهب متفضل   رؤوف رحیم یطعم الخلق ماجد
کریمی کز انعام عامش مدام   برد بهره در خورد خود خاص و عام
ادیم زمین سفره عام اوست   دو عالم منعم ز انعام اوست

و تحفه صلواتی که مفاتیح میانش ابواب نعمت جاودان از وجوه ملازمان منازل ایقان و انتباه «فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ» بگشاید، و هدیه تحیات و تسلیماتی که قنادیل مواهبش به زوایای قلوب آگاه عابدان معابد «مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ» را به اشعه «يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ» بیاراید، نثار مرقد و مشهد و مضجع معطر و مطهر سجاده نشین خانقاه «لِي مَعَ اللَّهِ»، ساکن خلوات ریاضت خانه «حَتَّى تَوَرَّمتَ قَدَمَاهُ»، کافی کارساز «فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ، خَواجَهٗ مُسْكِينٍ نَوازٍ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ»، مرتب خوان احسان «أَتَمَّ الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَ الْمَساكِينِ»، نواله بخش مائده امتنان «يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ».

سفره کش معجزه اش قرص سیم   کرده بر این خوان مرصع دو نیم
شور نمکدان خلیل از لبش   صفوت آب خضر از مشربش
پادشه بارگه اصطفی   پیشرو صف صفا مصطفی

و بر آل اطهار و عترت اخیارش که مَصْدوقه «لِيَذْهَبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرْكُمْ تَطْهِيراً» بیان عصمت و طهارت شامل و نکته «و يُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ» نشان سخاوت کامل ایشان است. صلِّ اللَّهُمَّ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمْ اجمعين إلى يوم الدين، صلاة دائمة لا انقطاع لِعَدَدِهَا وَ لا انصرامَ لَأَمَدِهَا.

آرایه های لفظی

سجع متوازن: (واقف السر، واهب البر) - (ارکان، اعطاف)

سجع متوازی: (موائد، فوائد) - (ساحت، راحت) - (نوال، زوال) (مرقد، مشهد) - (معطر، مطهر)

واج آرایبی جناس: روحه، روح، مروح -

آرایه های معنوی

براعت استهلال

رواتب ثنا و سپاس و وظایف محامد بی حد و قیاس، حضرت واقف السر و الخفیات و واهب البر و العطیات را سزاوار است که مشهد مقدس دل کامل که سلطان ممالک رضاست مطاف اشراف عاکفان حریم الطاف بی پایان اوست.

حسن مطلع

رؤوفٌ رحیمٌ یطعمُ الخلقَ ما جَدُّ	کریمٌ جوادٌ واهبٌ متفضَّلٌ
برد بهره در خورد خود خاص و عام	کریمی کز انعام عامش مدام
دو عالم مُنعمٌ ز انعام اوست	ادیم زمین سفرهٔ عام اوست

تشبیه

کعبه صدق و صفا - مشهد مقدس که سلطان ممالک رضاست - خوان سالار فضل عمیمش -
تحفه صلوات - مفاتیح میامنش - منازل ایقان و انتباه - قنادیل مواهبش - خوان احسان - مائده
امتنان - قنادیل مواهبش.

استعاره

مطاف اشراف عاکفان - روجه روح مروح - بیت العتیق طائفان - هدیه تحیات و تسلیمات -
سجاده نشین خانقاه - ریاضت خانه - دو عالم منعم.

مراعات نظیر

مطاف، عاکفان، حریم - اطعام مستحقان، اکرام مسکینان.

اقتباس

«و فی السَّماءِ رِزْقُکُمْ» (ذاریات. ۲۲) - «و هو یطعمُ ولا یطعمُ» (انعام. ۱۴) «أَحْصِرُوا فی سَبیلِ
اللهِ» (بقره. ۲۷۳) - «و ما مِنْ دَابَّةٍ فی الارضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُهَا» (هود. ۶) - «أَلَذَى أَطَعَمَهُمْ مِنْ
جوعٍ و آمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ» (قریش. ۴) - «تَعْرِفُهُمْ بِسِماهُمْ لا یَسْأَلُونَ النَّاسَ الحِفافا» (بقره. ۲۷۳) -
«فَاتَّبَعُونِی یُحِبِّبُکُمُ اللَّهُ» (آل عمران. ۳۱) - «مَنْ یطیعِ الرَّسولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ» (آل عمران. ۳۱) -
«حَتَّى تَوَرَّمتَ قَدِما» (پیامبر اکرم (ص)) - «لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ البیتِ وَ یطَهِّرَکُم تَطْهِیراً»
(احزاب. ۳۳) - «و یطعمونَ الطَّعامَ عَلَی حُبِّهِ» (انسان. ۸) - «صَلِّ اللَّهُمَّ عَلَیهِمْ اجمَعینَ اِلی
یومِ الدِّینِ، صَلَاةً دائِمَةً لا انقطاعَ لِعَدَدِها و لا انصرامَ لِأَمَدِها.» (مناجات شعبانیه)

فراوانی آرایه‌های بکاررفته در نثر وقف نامه خواجه عتیقی:

سجع ۱۱ مورد، تشبیه ۱۲ مورد، واج آرائی ۵ مورد، استعاره ۷ مورد، حسن مطلع ۱ مورد،

مراعات نظیر ۱ مورد، براعت استهلال ۱ مورد، اقتباس ۱۱ مورد.

نتیجه گیری

مقدمه‌ی وقف نامه‌ی خواجه عتیقی؛ یکی از متون منشور ارزشمند تاریخی است که از جنبه‌های

ادبی و بلاغی در زمینه‌های واژگانی، نوشتاری و دستوری بهره‌مند است. با نقد ادبی متون منشور مقدمه‌ی این وقف نامه و انجام نگرش ژرف ادبی نشر مقدمه وقف نامه‌ها می‌توان سایه تلاش‌های ادبی و بلاغی کاتبان و دبیران دوران مختلف بر متون منشور این نسخه‌ی خطی را به وضوح یافته و از آن به عنوان یکی از پربارترین آثار که تلاش‌های ادبی پیشینیان را در خود جا داده است یاد نمود. از ویژگی‌های ممتاز ادبی مقدمه وقف نامه خواجه عتیقی که به کثرت چشم‌نوازی می‌کند آنست که کاتبان و دبیران این وقف نامه با استفاده از تبحر خاص و قریحه نویسندگی، با بکارگیری از آرایه‌های ادبی لفظی و معنوی با هدف زیبا سازی ادبی متون منشور مقدمه وقف نامه با حرکت در مسیر خلق یک اثر ادبی و هنری جاودان، تلاش‌های ادبی قابل تقدیری مصروف نموده‌اند.

به نظر می‌رسد نویسندگان این اثر با مطالعه و اشراف بر جنبه‌های ادبی و بلاغی آثار بزرگان ادبیات تاریخ؛ با تبعیت از ویژگی‌های سبک‌های ادبی هندی و عراقی سعی در نمایش چیره دستی و تبحر کتابت خویش داشته‌اند. برجستگی ادبی و قدرت قلم کاتبان و دبیران آن دوران که مصمم به سبقت ادبی از یکدیگر بوده‌اند؛ با رعایت جنبه‌های ادبی و بلاغی متون وقف نامه بطور کامل به چشم می‌خورد و همین امر موجب می‌شود تا کاتبان و دبیران وقف نامه برای خلق یک اثر هنری در قالب متون منشور وقف نامه‌ها تلاش سترگ نموده و با رعایت دقت نظر در رعایت فصاحت و عاری بودن سخن از آنچه محل فصاحت کلام است نیت واقف را از هر گونه تعقید و تألیف دور ساخته و جنبه‌های زیبایی، شیوایی و ظرافت بیان سخن را با تناسب لفظ و معنا و کلام آهنگین تعالی بخشند. این مهارت خود بیانگر تسلط و توانمندی در خواندن و مطالعه آثار بزرگان زبان و ادبیات فارسی همچون شاهنامه فردوسی، بوستان و گلستان سعدی و دیگر آثار در زمینه‌ی علم معانی بیان و بهره‌مندی از قواعد زبان و ادبیات فارسی بوده تا نویسندگان و کاتبان وقف نامه‌ها با اتکاء به این مهارت‌ها و بهره‌جستن از زیبایی لحن و آهنگ موزون، تناسب لفظ و معنا و تبعیت از سبک‌های ادبی و رسم‌الخط‌های قدیمی واژگان؛ یک اثر زیبای ادبی متعالی را خلق نمایند نقد ادبی و بررسی بلاغی «وقف نامه خواجه عتیقی» می‌تواند در یافتن ریشه بسیاری از سبک‌های نوشتاری و مختصات ادبی آن دوران به ما کمک کند زیرا این سبک عمدتاً زاییده خلاقیت و تبحر دبیران و کاتبان آن دوران بوده است که

تلاش داشته‌اند در فضای رقابتی با کاتبان دربار با خلاقیت تمام پدید آورند. از آنجا که؛ استفاده از آرایه‌های ادبی لفظی و معنوی در همه مقدمه‌های وقف نامه‌های آستان قدس رضوی بطور فراوان به چشم می‌خورد از این رو باید اذعان داشت؛ در دوره‌ای که تاخت تاز وازگان نامأنوس غیرفارسی در متون نثر معاصر فارسی، به کثرت دیده می‌شود با بازنگری و اهتمام به متون منثور وقف نامه‌های قدیمی همچون «وقف نامه خواجه عتیقی» می‌توان اصالت و ریشه‌های زیباشناختی علم معانی بیان در دامنه زبان و ادبیات فارسی بیش از پیش یادآوری شده و دامنه آشنایی با این گونه سبک‌های نوشتاری و واژگانی را برای اذهان علاقمندان جامعه ادبی بیشتر بسط یابد. به لحاظ تبعیت و پیروی متون وقف نامه‌ها از سبک ادبی آثار بزرگان زبان ادبیات فارسی تلاش گردیده است تا موضوع علم معانی بیان با استفاده از منابع مهم پژوهشی آثار این بزرگان همچون عبدالقاهر جرجانی، محمدبن عمر تفتازانی، سکاکی و... دیگر صاحب‌نظران معاصر این عرصه مورد توجه اشاره قرار گرفته و جنبه‌های هنری و ادبی نثر وقف نامه‌ها با بهره‌مندی از آرایه‌های ادبی لفظی و معنوی تشریح شود.

در ادامه ارزشیابی ادبی نثر وقف نامه خواجه عتیقی، با اهتمام به موضوع تناسب لفظ و معنا که ویژگی‌های ادبی ممتاز نثر وقف نامه را در برداشته، مورد بحث قرار گرفته است همچنین در زمینه نوشتار و ارکان مکاتیب وقف نامه شامل عناوین، ادعیه و استفاده از آرایه‌های پر کاربرد ادبی؛ موضوعاتی برگرفته از منابع ارزشمند ادبی آورده شده است تا دامنه آشنایی و آگاهی علاقمندان با اجزاء و ارکان و بخش‌های مختلف نثر وقف نامه‌ها افزایش یابد انجام یک پژوهش مستقل ادبی در زمینه نثر وقف نامه موجب غفلت‌زدایی از اندوخته‌های نثرهای تاریخی که پیدایش آن با تلاش‌های ادبی کاتبان و دبیران وقف نامه‌ها صورت پذیرفته خواهد شد و نویدبخش حرکت علمی پژوهشی در مسیر شناخت دقیق‌تر از انواع نثرها و قرار دادن این نوع نثرها در ردیف آثار ماندگار ادبی و بلاغی خواهد بود.

کتابشناسی

- انزایی نژاد رضا و همکاران (۱۳۸۸)، بیست وقف نامه از خراسان، مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
اباذری فومشی، منصور (۱۳۸۸)، انواع عقد وقف، تهران: انتشارات خرسند.
اشرف‌زاده، رضا (۱۳۵۸)، معانی و بیان، تهران: سمت.
امین شیرازی، احمد (۱۳۷۱)، آیین بلاغت (شرح مختصر المعانی)، قم: انتشارات فروغ قرآن.

۱۱۶ // دو فصلنامه مطالعات تعدادی / سال هجدهم، شماره ۵۴، بهار و تابستان ۱۴۰۲

تفتازانی، سعدالدین (۱۳۸۰)، شرح مختصر المعانی، ترجمه احمد امین شیرازی، قم: انتشارات فروغ قرآن.

جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۷۰)، اسرار البلاغه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

حق شناس، علی محمد (۱۳۸۲)، زبان و ادب فاسی در گذرگاه سنت و مدرنیته، تهران: انتشارات آگاه.

خدایی شریف (۱۳۹۱)، نظریه‌ی نثر در ادب فارسی، تهران: انتشارات داستان سرا.

خطیبی، حسین (۱۳۹۰)، تاریخ تطور نثر فنی، تهران: انتشارات زوار.

روستا، محسن (۱۳۹۵)، سند شناسی سازمان ملی، تهران: انتشارات پرتو .

سکاکی، یوسف (۱۹۸۳)، مفتاح العلوم، بیروت.

محمدی، محمدحسین، بلاغت، معانی، بیان و بدیع، تهران: موسسه فرهنگی نشاط، ۱۳۸۷.

وطواط، رشیدالدین محمد عمری کاتب بلخی (۱۳۶۲)، حدایق السحر فی دقایق الشعر، تهران:

انتشارات سنائی.

همائی، جلال الدین (۱۳۷۰)، معانی و بیان، ج ۱، تهران: ماهدخت همایی.

مجلات:

فقیهی، حسین (۱۳۸۵)، بررسی نفوذ ادبیات عربی در متون فارسی، «نشریه علوم انتشار دانشگاهی

الزهراء (۱۵)».

